

Sprekend een lustmachine

Het lacaniaanse 'primaat van taal' uitgelegd aan de hand van de Graphe du désir

---

Marc De Kesel

*... een 'honderd procent spraaksubject', zoals
men zegt een 'honderd procent varkenspastei' ...*

Guy Le Gaufey²⁰

Het schandaal van de praatkuur

De psychoanalyse staat op het punt haar maatschappelijk draagvlak te verliezen. Het idee leeft om haar te schrappen van de lijst van therapieën die op terugbetaling door de ziekteverzekering kunnen rekenen. Op een bank liggen en eindeloos praten tegen iemand die achter je heeft plaatsgenomen en nooit echt op je vragen ingaat: de overheid vindt het hoe langer hoe meer iets van de orde van het pendelzwaaien boven de navel, het koesteren van de 'aura's', een odyssee doorheen chakra's. Zoals al deze vormen van kwakzalverij, is ook de psychoanalyse in haar ogen een therapeutisch model dat zijn resultaten niet objectief kan toetsen en daarom elke wetenschappelijke grond mist.

Is de overheid een boeman? De overheid is democratisch verkozen en vertegenwoordigt ook in deze de stem des volks. Niet alleen de stem van de 'gewone' man, maar ook die van de democratisch gefinancierde wetenschappelijke instellingen. Voor hen was het al eerder duidelijk: psychoanalyse is geen wetenschap. Eindeloos praten over je 'psychische' problemen kan deugd doen, maar voor een professionele therapie is het geen optie. Daarvoor moet je een psychische problematiek naar feiten kunnen terugvoeren. Naar ancestrale feiten bijvoorbeeld, naar de manier waarop onze voorouderprimaten gedragspatronen in onze gene-

---

20 "[...] un 'sujet pur parlant' comme on parle d'un 'pâté pur porc'"; Guy Le Gaufey (2009), *C'est à quel sujet?*, Parijs: E.P.E.L., p. 63 (ik vertaal, MdK).

tische code hebben ingeslepen die ervoor zorgen dat we ons genetische materiaal optimaal aan de volgende generaties overmaken. Of, en die visie kan op een nog veel grotere consensus rekenen: je moet psychische problemen aanpakken daar waar de psyche zich lokaliseert: in de hersenen, in de neuronale functies. De neuroloog heeft het laatste woord, hij is de ultieme autoriteit inzake psychische problemen.

Was Freud maar de neuroloog gebleven die hij was. Of had hij, eenmaal psychoanalyticus, zijn droom maar waarheid zien worden, een droom die voorspiegelt dat zijn theorie over de neurose terug te brengen zou zijn tot waarneembare neuronale oorzaken.²¹ Was hij er maar in geslaagd lust en libido empirisch aanwijsbaar te maken in het kleurenpalet van een hersenscan. Freud is daar nooit in geslaagd. Om de problemen op te lossen waarvoor zijn neurotische patiënten hem stelden, zag hij geen andere uitweg dan zich te beroepen op wat ze vertelden, op hun 'cognitie'. Ze waren – in freudiaanse termen gesteld – aangewezen op herinneringssporen die als autonoom functionerende voorstellingen de 'materie' van hun psychisch apparaat uitmaakten. Hadden Freud en het freudisme zich daaraan gehouden, dan waren ze in het koor van de 'normale' cognitieve psychologieën opgegaan en werden hun therapeutische sessies nog steeds gewaardeerd – versta: verzekerd van terugbetaling door het ziekenfonds.

Dat de zaak anders is gelopen ligt aan het feit dat voor Freud het 'cognitief' apparaat naar een ander, 'abnormaler' principe luistert. Het 'psychische apparaat' wordt in zijn ogen niet aangedreven door de zorg voor het behoud en optimalisatie van het genetisch materiaal of, algemener, zelfs niet door een beginsel van zelfbehoud. Het luistert naar het *lustprincipe*. Dit uitgangspunt maakt de psychoanalyse voor wat vandaag als 'wetenschap' geldt onverteerbaar. Lust is immers wat in principe niet samenvalt met het levensbehoud, want 'speelt' *met* het leven: het leeft zijn leven – lees: het reageert op prikkels – omwille van de

---

21 "Wie onze uiteenzettingen alleen uit therapeutische belangstelling heeft gevolgd, zal zich na deze bekentenis misschien vol minachting afwenden. Maar ons houdt de therapie hier alleen bezig, voor zover zij met psychologische middelen werkt; op het ogenblik hebben we geen andere. De toekomst mag ons leren de energiemassa's en hun verdeling in het psychische apparaat rechtstreeks te beïnvloeden met speciale chemische stoffen. Misschien komen er nog onvermoede andere therapeutische mogelijkheden aan de dag; voorlopig staat ons niets beters ten dienste dan de psychoanalytische techniek, en daarom zou men haar ondanks haar beperkingen niet moeten verachten." (Sigmund Freud [1983], *Hoofddlijnen van de psychoanalyse*, vertaling Thomas Graftdijk, Amsterdam: Meppel & Boom, p. 59-60). Zie ook het zesde hoofdstuk van *Jenseits des Lustprinzips*: "De tekortkomingen van onze [psychoanalytische] beschrijvingen zouden waarschijnlijk verdwijnen als wij in plaats van de psychologische termen reeds de fysiologische of chemische konden gebruiken"; Sigmund Freud (1985), *Nederlandse Editie, Psychoanalytische theorie 1*, vertaling Thomas Graftdijk en Wilfred Oranje, Meppel & Amsterdam: Boom, p. 159.

lust die het aan die prikkelafweer beleeft, ook al gaat die lustwinst eventueel ten koste van het levensbehoud.

Om de kronkels te begrijpen waarin zijn patiënten zich gewrongen hadden – exacter, om te begrijpen dat ze van de klacht waarmee ze bij de dokter kwamen heimelijk altijd ook hielden – zag Freud zich gedwongen het primaat van de wens te postuleren. De patiënten zegden wel van hun problemen af te willen, maar eenmaal het zover was, vonden ze steeds weer nieuwe uit. Ze bleken niet *mét*, maar ook niet *zonder* hun problemen te kunnen leven. Aan hun symptomen hadden zich wensen vastgehecht die de patiënt, in weerwil van wat hij op het bewuste niveau beweerde, onbewust bleef koesteren. Reden waarom de patiënt elke oplossing – elke invulling – van die wensen tegelijk altijd ook moest zien te kelderen. Reden ook waarom hij de ‘professional’ die deze oplossingen had aangereikt van de troon moest stoten en hem zijn positief evaluatieverslag ontzeggen.

Wat de psychoanalyticus in dergelijke kritieke momenten van de kuur moet zien te redden is juist de wens van zijn patiënt. Hij moet er zich daarom voor hoeden die wens in te lossen. Hij moet zijn patiënt veeleer zo actief mogelijk in een toestand van wens en – dus – frustratie houden. Hij moet dus bewust het risico durven lopen om van zijn patiënt een negatieve beoordeling te krijgen. Het mag duidelijk zijn dat de psychoanalyse nauwelijks in staat is de heersende ‘evaluatiecultuur’ te overleven: ofwel doet ze eraan mee en houdt ze op psychoanalyse te zijn, ofwel doet ze er niet aan mee en wordt haar voortbestaan bijzonder onzeker.

De mens is één wensmachine, maar wel in die zin dat zijn wensactiviteit niet tot de waarneembare wetten van het machinale terug te voeren is. Het punt van waaruit de mens zich met de wereld – inclusief zichzelf – verhoudt, is onbestaande indien er geen neuronale werking is, of disfunctioneert zodra de neuronale werking disfunctioneert. Maar indien de neuronale machinerie werkt, wordt vanuit het genoemde ‘punt’ met haar werking ‘gespeeld’, en wordt ze ingezet voor iets wat niet in de logica van die werking is ingeschreven en door Freud ‘lust’ wordt genoemd. De mens is een op prikkels reagerende ‘lust-machine’ waarvan de reactie-activiteit wordt aangedreven een polymorf pervers principe dat de levensfuncties verdraait, ‘perverteert’, ‘subverteert’. De wens – of, lacaniaans, het verlangen – is de gestalte van die subversie. De psychoanalyse is bij mijn weten het enige therapeutische model dat van het primaat van de wens – en dus van de subversie – uitgaat.

Dit is de essentie, zeker als men haar in haar lacaniaanse interpretatie neemt. Al voeg ik er meteen aan toe dat ook heel wat lacanismen de neiging hebben dit primaat van de *wens* te vervangen door het primaat van het *gewenste*. Het lacanisme dat de interpretatie van J.-A. Miller volgt – en dat in zijn gelederen gerenommeerde namen als die van Slavoj Žižek telt – denkt het libidineuze verlangen waarop de mens teruggaat vanuit het traumatische reële, vanuit het (onmogelijk te bereiken) object van verlangen. Op die manier verzacht men mijns inziens het *skandalon* dat het primaat van de wens betekent. Men maakt het op een misleidende manier begrijpbaar vanuit het inherent traumatisch van *wat* het

wenst: op te gaan in het onmogelijk reële, in het voor het subject ondraaglijke van de *jouissance*. Ook al zijn het reële en de *jouissance* voor het subject inderdaad 'onmogelijk' en dus traumatisch, toch ligt het *fundamenteel* traumatische niet daar. Het ligt niet in *wat* gewenst wordt, maar in het wensen *zelf*, in het feit dat we als libidinale wezens tot wensen gedoemd zijn en het ons – gelukkig maar – niet gegeven is ooit die conditie van wens en verlangen te overwinnen. Dat we wensen en nooit anders doen dan wensen: dit is ons oertrauma, en tegelijk datgene waardoor we in staat zijn ons als libidinale wezens te handhaven.

We leven niet van dingen en mensen zoals ze zijn maar zoals we wensen dat ze zijn en blijven ons leven lang in dit wensen verstrikt. Zelfs ons eigenste bewuste 'zelf' is het geconstrueerde product van een wensen dat ons voorafgaat en in die zin radicaal onbewust is. We vallen samen met een verlangen dat nooit zal ophouden te verlangen, en onze identiteit is niet, zoals Descartes nog dacht, het probleemloze uitgangspunt²², maar wel het onbereikbare eindpunt van dit verlangen. Onze identiteit is nooit meer dan een denkbeeldige anticipatie op een nooit te realiseren *reële* identiteit. Wie komt aankloppen bij de geestelijke gezondheidszorg zit met zijn identiteit of zijn 'zelf' in de knoop. Precies haar uitgangspunt belet de psychoanalyse de wensen en vragen van haar patiënten in te lossen en hun in datgene te voorzien waar ze het sterkst naar verlangen: een stevig zelfverzekerd reëel 'zelf'. Nogmaals, het hoeft ons niet te verbazen dat de psychoanalyse zoveel moeite heeft om de positieve evaluatie te verwerven die haar in de huidige geestelijke gezondheidszorg een professioneel bestaansrecht kan garanderen.

Hoe dit primaat van wens en verlangen echter operationeel maken, als men het niet kan terugvoeren naar iets meer tastbaars, naar hersenfuncties of cognitieve overlevingspatronen? Waar hebben we het dan in materiële zin nog over wanneer we over wensen en verlangen spreken? Met welk materiaal kan een psychotherapie nog werken?

Dat materiaal is de taal. Het is een van de grote ontdekkingen van het freudisme. En als men de lacaniaanse versie ervan mag geloven, is dit zonder meer het fundamentele grondinzicht waarop die hele theorie is gebouwd en waaraan ze in haar waaier aan uitwerkingen steeds weer moet worden herijkt. Dat de mens een libidinale lustmachine is, impliceert voor Lacan dat hij een taaldier is, een "sujet pur parlant" comme on dit d'un 'paté pur porc'.²³ De psychoanalytische praatkuur is in zijn ogen niet het soort noodzakelijke omweg omdat we nog niet in staat zijn rechtstreeks in de libidinale werking van de patiënt in te grijpen, zoals Freud het zich bij momenten nog voorstelde. Voor Lacan is de kuur waarin de mens op zoek gaat naar 'zichzelf' een praatkuur, omdat die mens

22 Met name het zelfbewuste *cogito* dat aan de algehele twijfel waaraan het denken zich kan – en volgens Descartes *moet* – overgeven een onbetwifelbare grond geeft.

23 Zie het motto bij dit essay.

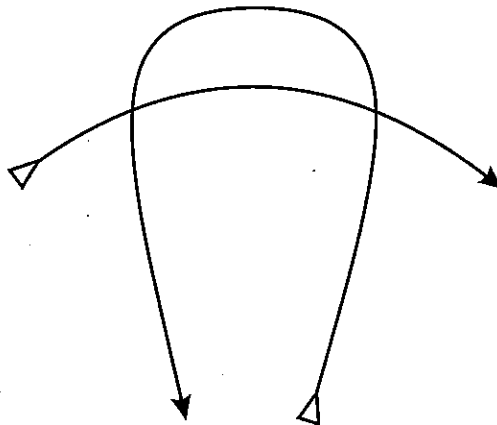
zelf uit praten 'bestaat', omdat zijn 'zelf' en zijn hele 'wezen' – onnatuurlijk als het is – uit taal bestaat.

Dit is het ware *skandolon* van de psychoanalyse: de mens is enkel en alleen wat hij zegt te zijn. Die onherleidbare 'praatconditie' tast de mens aan tot op het niveau van zijn 'zijn'. 'Zijn' en 'bestaan' vallen voor de mens samen met verwijlen in het domein van het wensen (te zijn), een domein dat het *reële* zijn voorgoed ontoegankelijk maakt. Niet het onzegbare is het cruciale waar het in de psychoanalyse om gaat – het *reële* en het genot, bijvoorbeeld, zoals het milleriaanse lacanisme voorhoudt – maar het zeggen op zich, het feit dat de mens, om de mens te zijn wie hij is, onophoudelijk moet *zeggen* wie hij is. Wanneer hij met zichzelf in de knoop zit, bestaat de enige 'oplossing' erin om dit 'spreken' rigoureuus te beoefenen en er zich rücksichtslos aan uit te leveren. Enkel daar kan hij vinden wat of wie hij zoekt: diegene die zich in het verhaal van zijn leven niet langer terugvond en daardoor dit leven/verhaal over zich heen kreeg als een proliferatie aan symptomen.

In wat volgt ga ik na hoe die intuïtie zich vertaalt in de lacaniaanse subjecttheorie. Ik leg meer bepaald één van Lacans basisschema's uit, *Le graphe du désir*. Daar wordt de reden duidelijk waarom de taal zo'n centrale plaats toebedeeld krijgt in zijn interpretatie van de freudiaanse theorie. Vervolgens ga ik in op de gevolgen van deze stelling voor de positie van de analyticus. Daar laat zich voelen wat het concreet voor de therapeut/hulpverlener betekent om in de kuur uit te gaan van het primaat van wens en taal. De positie die de heersende cultuur hem toebedeelt en die hem verplicht 'meester' te zijn over het 'genezingsproces' van zijn patiënt, wordt door dit primaat verregaand ondermijnd. Natuurlijk kan ik iemand die met zichzelf overhoop ligt op een 'professionele' manier helpen, maar ik kan dit maar als ik *mijn* wens hem professioneel te helpen tot centraal object van mijn therapeutisch werk maak. Wat de heersende therapeutische cultuur van de therapeut eist, is dat hij die wens vervult, dat hij voorbij die wens geraakt en de patiënt reëel helpt. Niets is echter dodelijker voor een hulprelatie in de geestelijke gezondheidszorg, niets is valser. Evenmin als de patiënt is het de therapeut gegeven ooit voorbij de conditie van het wensen te komen. Hij is met andere woorden per definitie niet in staat de patiënt te helpen zoals hij dat zou wensen: hij kan hem alleen helpen indien hij zich tegen die 'wens voorbij de wens te geraken' in bescherming neemt. Daar ligt één van de cruciale redenen waarom de psychoanalyse door de huidige generatie van therapeuten afgewezen wordt: ze biedt hun niet het comfort van de 'professional' maar werpt hen – juist in hun hoedanigheid van therapeut – terug op het onhebbelijke van hun eigen wensconditie, op hun verlangen om professionele therapeut te zijn, een wens en een verlangen die nooit reëel ingelost zullen worden.

Schéma

Lacan ontwikkelt de “graphie du désir” in de loop van twee seminariejaren, het vijfde, *Les formations de l'inconscient* (1957/8) en het zesde, *Le désir et son interprétation* (1958/9). Wat zal uitgroeien tot een behoorlijk ingewikkelde constructie, begint als een heel eenvoudig schetsje. In de eerste sessie van *Les formations de l'inconscient* maakt hij op het bord een schemaatje (hij spreekt nog niet van een “graphie”, maar van een “schéma”). Dat moet illustreren hoe, gegeven het primaat van de betekenaar (*signifiant*), een betekenis wordt gegenereerd (zie Figuur 1) – hoe met andere woorden de productie van een *signifié* in zijn werk gaat. Het is, zo legt Lacan uit, een “point de capiton” die daarvoor zorgt.²⁴ Die term noemt het punt waarin boven- en onderkant van een vormeloze massa aan elkaar gehecht worden zodat die toch enige vorm verkrijgt. Denk aan een zetelkussen dat door zo'n ‘capitonneringspunten’ in vakjes wordt verdeeld en een min of meer stevige gestalte verkrijgt.

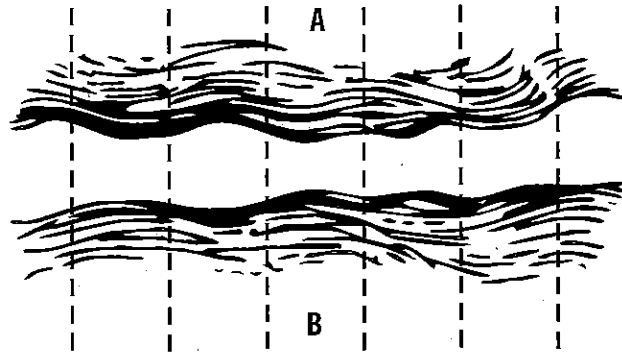

Figuur 1: Productie van een *signifié*

Met het beeld van een ‘point de capiton’ heeft Lacan waarschijnlijk het saussuriaanse schema voor ogen dat de relatie tussen *signifiés* en *signifiants* voorstelt. Die vormen elk twee aparte, op zichzelf functionerende differentiële systemen (Saussure vergelijkt ze met golven, zie figuur 2), die pas in tweede instantie met

24 Jacques Lacan (1998), *Le séminaire, Livre V, Les formations de l'inconscient, 1957-1958*, texte établi par J.-A. Miller, Paris: Seuil, p. 14. Zie ook de door Paul Lemoine genomen notities (vermoedelijk) van een vragenuurtje en die, “réélaboré” (men vraag zich af waarom), zijn opgenomen in de officiële editie (Lacan 1998: 513-516). Daar lezen we: “Le schéma de cette année ne fait que répondre aux points de capiton liant le signifiant au signifié” (Lacan 1998: 514; Miller cursiveert).

elkaar interfereren, wat in dit geval wil zeggen: betekenis (*signifiance*) genereren.²⁵ Wanneer de twee los van elkaar opererende zijden van een teken (*signe*), de golf van de *signifiés* (A) en die van de *signifiants* (B), verbinding met elkaar maken, maken ze een 'punt' dat de beide zijden 'capitonneert'. Op die manier worden beide elementen waaruit die grillige, 'weke' materie genaamd taal bestaat met elkaar verbonden en krijgt de taal vorm en betekenis.

Figuur 2: Relatie tussen *signifiés* en *signifiants*

Het schetsje dat Lacan op het bord aanbrengt blijkt echter niet meteen een rake illustratie van zo'n saussuriaanse "point de capiton" te zijn. Lacan heeft immers een eigen, afwijkende interpretatie van dit linguïstisch gegeven en beschouwt, anders dan Saussure doet, de *signifiant* en de *signifié* niet als twee autonome entiteiten. Lacan huldigt het primaat van de *signifiant*. De *signifié* is voor hem het product of het effect van de *signifiant*. De werkelijkheid, zo luidt de basisstelling van zijn psychoanalytische theorie, komt op het lustwezen af als een eindeloos vergelijkende reeks betekenaars die uit zich geen betekenis hebben. Ze verraden alleen een code die hun onderlinge werking regelt en waardoor ook het lustwezen zich zal moeten laten gezeggen. Op dit laatste komen we verderop terug. De vraag die ons nu bezig houdt, is dan hoe die betekenaars uit eigen kracht in staat zijn een betekende/*signifié* en dus een betekenis/*signifiance* te generen. Het kleine, uit twee lijnen (of *vectoren*) bestaande "schema" dat Lacan in de eerste les van zijn vijfde seminarie op het bord tekent, wil antwoord geven op die vraag (zie figuur 1).

De minst gebogen, horizontale vector, georiënteerd van links naar rechts, stelt de keten van betekenaars voor: een eindeloze reeks van differentieel op elkaar inwerkende *signifiants*. Elke betekenaar bestaat maar dankzij het feit dat hij naar andere betekenaars verwijst waarmee hij in die zin een ketting vormt. Omdat

25 Ferdinand de Saussure (1967), *Cours de linguistique générale*, publié par C. Bailly et A. Séchenaye avec la collaboration de A. Riedlinger, édition critique préparée par T. de Mauro, postface de L.-J. Clavet, Paris: Payot, p. 136 (oorspronkelijke paginering: p. 225).

geen enkele verwijzing ooit definitief 'aankomt', is de reeks virtueel oneindig. De andere vector van het schema is in tegenovergestelde richting georiënteerd. Hij komt van onderuit, doorkruist de eerste vector een eerste keer, om vervolgens diezelfde vector een tweede keer te kruisen, zij het – retrograad – in een 'eerder' moment. Deze vector stelt de intentie voor die tussenkomt in de verglijdende betekenaarsketen, een interventie die een *signifié* – en dus een betekenis – tot stand brengt. Die intentie wordt echter niet vanuit een actieve agens gedacht, iemand die met die betekenaars iets wil zeggen. Dit zou een instrumentele kijk op taal veronderstellen, iets waartegen Lacan, zoals Saussure, duidelijk stelling neemt. Taal werkt in eerste instantie *uit zichzelf*, los van wat iemand ermee wil zeggen. Vandaar dat Lacan alleen de interventie zelf van een spreekact in rekening neemt, ongeacht wie wat met die spreekact wil aanvangen. Alleen al het interveniëren – het boude onderbreken van een reeks betekenaars, het aanbrengen van een punt in een vloeiende voortgang – is verantwoordelijk voor het genereren van betekenis. Waar een zin (frase) halt houdt, krijgt hij zin (betekenis).

Een voorbeeld. Neem de betekenaarsketen: 'dit is verschrikkelijk.' Een reeks van drie betekenaars die elkaar opvolgen op de eerste vector van Lacans 'schema', afgesloten door een punt. Wat het punt achter het laatste woord bewerkstelligt, wordt uiteengezet in de tweede vector van dit schema. Dat punt brengt een willekeurig breekpunt aan in de loop van de betekenaarsketen en zondert zo een bepaalde reeks *signifiants* af. Het punt dat die reeks afsluit en op een retrograde manier de reeks op zichzelf doet terugplooiën ('capitonneert', zo je wil) genereert een betekenis. Laat de betekenaarsketen nog even doorgaan, en je krijgt een heel andere betekenis. 'Het is verschrikkelijk goed' ontnemt de drie eerste betekenaars de betekenis die ze hadden. Nu pas in de betekenaar 'goed' de cirkel wordt gesloten – en het onvaste materiaal van de taal 'gecapitoneerd' –, is de betekenis een heel andere. Laat de taalstroom nog een betekenaar verder onderbroken worden, en de semantische resonantie ligt weer helemaal elders: 'het is verschrikkelijk goed geregeld'. En als het punt nog later valt, opent zich alweer een nieuw veld van betekenis: 'het is verschrikkelijk goed geregeld om veilig te kunnen zwemmen'. Zet het punt pas na de toevoeging 'in een zee van geld', en je beseft nog beter dat het de 'capitoning' is die de taal rijk aan betekenissen maakt.

Toch is het de psychoanalyse natuurlijk niet in de eerste plaats om de rijkdom van de taal te doen, maar om wat onder de glitter van die rijkdom verborgen wil blijven. Alleen om die reden fixeert ze haar aandacht op de plaatsen waar de analysant een 'punt' zet achter zijn zinnen. Waar hij een punt zet zonder het daar bewust te willen (bij een verspreking of een lapsus), verraadde hij de betekenis/zin die hij verborgen had kunnen houden, als hij de zin nog iets langer had kunnen laten duren. Zo hoort een analyticus naar het discours van zijn analysant te luisteren: niet naar de zin of betekenis ervan, maar naar de punten die de zinvolheid van het discours onderbreken. Waar de analysant in dit punt *zijn* 'punt' niet kan maken, geeft zich iets bloot van het onbewuste waarmee hij worstelt.

Graphe: onderaan

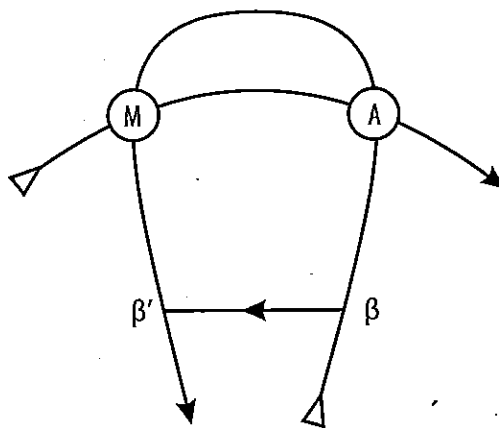
Maar is de analysant wel op zoek naar betekenis en zin? Uiteraard worstelt hij daarmee en blijft hij daarbij dolen in het warrige woud van betekenaars. Maar bovenal is de analysant in dit woud op zoek naar zichzelf.

Het eenvoudige schema dat zo-even werd toegelicht gaat nog over iets anders dan over betekenis. Het zet ook de coördinaten uit van degene die zich met die betekenissen – en dus met betekenaars – een bestaan genereert. Het formaliseert ook het procedé dat het lustwezen volgt om tot een 'zelf', een subject, te komen. Het lustwezen 'mens' wordt immers niet met een 'zelf' geboren. Om te zijn wat het is, moet het lustwinst genereren, en die lust moet het op de realiteit winnen, door meer bepaald lustvol te reageren op de prikkels die vanuit de realiteit op hem afkomen. Alleen is het infantiele lustwezen daar aanvankelijk niet toe in staat. Hulpeloos als het is, heeft het geen eigen platform – drager of *subjectum* – van waaruit het dit zou kunnen. Voor zijn lustbevrediging – voor het omzetten van de door de prikkels veroorzaakte onlust in lust – is het volstrekt op de ander aangewezen.

Lustmatig gezien, leeft het kind vanuit de ander. Aanvankelijk ontkent het daarom elke realiteit buiten zich en leeft het van de lust die het *onbemiddeld* door de andere wordt toegediend. Het ontluiken van zijn zintuiglijke vermogens zorgt er echter voor dat de list van die ontkenning onhoudbaar wordt. Daarom is alleen al het feit iets te (moeten) ervaren voor de *infans* traumatiserend. Niet in *wat* het kind ervaart (in een verslindende *jouissance* van de moeder bijvoorbeeld) ligt het oertrauma, maar in de ervaring *als zodanig*. Het kind wil immers niet ervaren, het wil lust en die moet het aanvankelijk niet eens *willen* omdat het die *onbemiddeld* van de ander krijgt. Die ander *ervaren* ervaart het kind (onbewust) als een catastrofe omdat het een kloof inhoudt tussen het kind dat iets ervaart en wat het ervaart. Het weet zich dan afgesneden van de ander waarvan het tot dan *onbemiddeld* lust mocht ontvangen. Ervaring impliceert dat het kind nu zelf voor zijn lust moet instaan. En omdat het kind nog over geen 'zelf' beschikt (omdat met andere woorden zijn lustbeleving nog geen eigen drager/subjectum heeft), is ervaring *in se* ondraaglijk. Toch is ervaring voor het infantiele lustwezen tegelijk onvermijdelijk. Zijn lusteconomie zal daarom nieuwe listen moeten verzinnen om te kunnen doen *alsof* voor hem ervaring draaglijk en lustvol is.

Hier komt voor Lacan de taal binnen. Het arsenaal aan listen dat nu wordt ingezet, is immers maar werkbaar omdat het lustwezen zich niet rechtstreeks met de realiteit zelf inlaat, maar steeds de omweg van 'representaties' neemt. Het *psychisch apparaat*, zoals Freud het noemt, reageert op het omgevende prikkelveld nooit zonder de bemiddeling van 'voorstellingen' en 'herinneringssporen'. Die voorstellingen zijn onbewust en vormen in die hoedanigheid de basis van onze bewuste reacties. Daarom ook is het onbewuste gestructureerd als een taal, zo verscherpt Lacan (dankzij Saussure) één van Freuds basisintuïties. Op het fundamentele niveau gaan we met de werkelijkheid om als met een universum van betekenaars.

Voor de infans biedt die talige conditie waarin hij opereert, een uitweg uit zijn primaire ervaringstrauma. Als hij dan toch mensen om zich heen moet *ervaren*, zorgt het feit dat hij die als een bron van betekenaars ervaart, voor een welkome oplossing. Het kind ervaart die ander, van wie hij gewoon is onmiddellijke (en 'onervarene') lustbevrediging te krijgen, nu als een vloed van betekenaars. Ook al wil het in eerste instantie geen betekenaars (het wil immers onmiddellijke lustbevrediging), het kan iets van dit gevoel van onmiddellijkheid bewaren door zich in de logica van die betekenaars – in de taal dus – in te schrijven. Hoe betekenisloos die lawine van betekenaars ook mag toeschijnen, zij laat het kind toe te doen alsof het de 'betekende' is van deze betekenaars, de *signifié* van deze *signifiants*. De libidinale infans realiseert zijn eerste vorm van 'zelf' door zich de zin van de wereld te wanen. Het schema dat Lacan in de eerste les van zijn 5de seminarie op het bord tekende, is dus ook toepasbaar op de manier waarop de infans zich een eerste plek in de wereld veroverd en zelf een subject wordt.²⁶

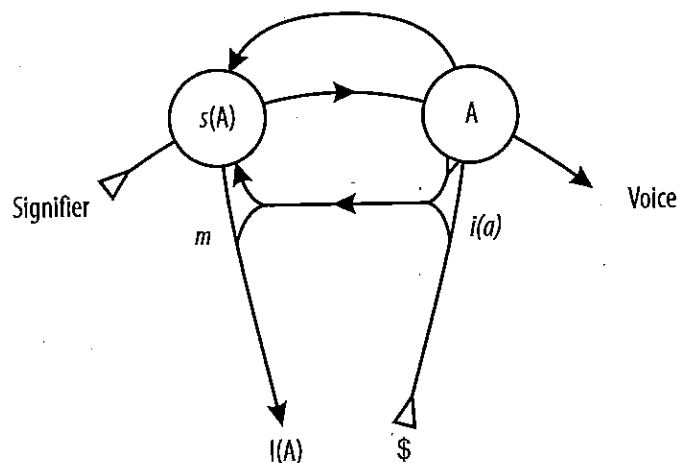
Figuur 3: Coördinaten van het imaginaire ego (1)

Het illustreert, om de terminologie van Lacan aan te houden, de constructie van het "ego", "le moi", het "imaginaire Ik" (figuur 3)²⁷. Met het ontluiken van zijn zintuiglijke vermogens, wordt het (alsnog ik-loze) lustwezen geconfronteerd, niet met de verwachte onmiddellijke lustbevrediging, maar met een vloed van betekenaars waarin anderen hem onderdompelen. Zijn libidinale intentie (de opwaartse vector in figuur 3 die onderaan begint en een retrograde lus maakt terug naar onder) botst tegen de betekenaarsketen als tegen een "*trésor de signifiants*" (A). Door zich in te schrijven in de code die in dit betekenaarsuniversum

26 Lemoine schrijft in zijn reeds vermelde notities: « *Dès le moment du premier vagissement, le nouveau-né s'articule avec la mère dont il va recevoir l'usage de la chaîne signifiante. L'essentiel du schéma est là.* » Lacan 1998: 115 (Miller cursiveert).

27 Lacan 1998: 515.

heerst, kan hij zijn eigen binnenbreken in de betekenaarsstroom aanwenden om retrograad een geheel van betekenaars af te zonderen en zich van die betekenaars de betekende, de *signifié* te weten. Het lustwezen constitueert zich dan als de *signifié* – hier aangeduid als M, “message”, boodschap, betekenis – van die *signifiants*. Door voortdurend die retrograde beweging op de betekenaarsvector te maken constitueert het lustwezen zich een *ego*: in het schema is dat het punt β dat zich, in datgene waar zijn verzameling *signifiants* naar verwijst, herkent als in zijn eigen spiegelbeeld (β'). ‘Dansend’ op de uit zichzelf voortglijdende keten van de betekenaars maakt het lustwezen een voortdurende retrograde cirkelbeweging (A M β' β A) die deze keten op het punt A en M snijdt en als effect een zichzelf herkendend/spiegelend ego oplevert (elders als “*moi*” aangeduid). De beslissende operatie situeert zich op het niveau van het betekenaarsoppervlak waar het (daarin vervreemde) lustwezen zich de *signifié* (M) waant van de betekenaars waardoor het wordt overspoeld (A).

Figuur 4: Coördinaten van het imaginaire ego (2)

In een andere schema staat op dat punt M het siglum $s(A)$: *signifié de l'Autre*, ‘betekende’ van de betekenaars (zie figuur 4).²⁸ De punten β en β' zijn respectievelijk “ $i(a)$ ” [*image de l'autre*, beeld van de ander] en ‘ m ’ (“*moi*”: het Ik, resultaat van de imaginaire identificatie met het spiegelbeeld $i[a]$). Het gedeelte onderaan de *graphie* illustreert dus de eerste, *imaginaire* stap die het lustwezen zet op het pad naar subjectwording. Het zet, binnen het veld van betekenaars waarin het lustwezen opereert, de coördinatiepunten uit die van tel zijn bij de constitutie van het imaginaire Ik, het ego of *le moi*. Let wel: het imaginaire Ik wordt hier niet gemodelleerd naar de spiegelervaring zoals Lacan in de jaren '30 en '40 het voorhad toen hij zich in deze nog baseerde op wat hij in zijn essay over *Le stade du miroir* had geschreven. Hier is het imaginaire Ik opgevat bin-

28 Jacques Lacan (1966), *Écrits*, Paris: Seuil, p. 808.

nen het veld van de betekenaars, een veld waarvoor de lacaniaanse theorie de (aan Lévi-Strauss ontleende) term “het symbolische” reserveert. Dit schept vaak verwarring, omdat ‘symbolisch’ ook als tegenhanger van ‘imaginair’ geldt. Zoals de termen hierboven werden gebruikt, duiden zij niet twee aparte ‘velden’ aan, maar typeren ze twee onderscheiden *houdingen* aan die het lustwezen tegenover het veld van betekenaars inneemt. ‘Imaginair’, zoveel is duidelijk, typeert hier een specifieke verhouding ten aanzien van de betekenaar, waarbij het lustwezen zich de *signifié* van de *signifiants* waant.

Grappe: Che vuoi?

Dit imaginaire Ik is niet de definitieve gestalte waarin het lustwezen zich als ‘zelf’ of subject waarmaakt. ‘*His majesty the baby*’ kan tenslotte niet blijven doen alsof niet hij één en al tekort is, maar de ander, en alsof die ander hém nodig heeft om zijn tekort in te vullen. Want zo stond *his majesty* in de wereld: in feite was hij een en al vraag (*Demande*)²⁹ aan de wereld en de anderen, maar deed hij alsof die wereld en die anderen één en al vraag naar hem waren. Het kind kan zich echter – technisch uitgedrukt – niet blijven opstellen als de betekende/*signifié* van de *signifiants* die het uit de mond van de andere verneemt. Onvermijdelijk wordt het op een bepaald moment gewaar dat de andere niet uitsluitend met het kind bezig is. Dit besef is zonder meer traumatiserend, en het kind zal niet in staat zijn dit bewust te assumeren zonder zijn ‘zelf’ eerst grondig gemodificeerd te hebben. Zonder met andere woorden een nieuwe reeks van listen tot basisgrammatica te hebben gemaakt voor zijn relatie tot de werkelijkheid (lees tot de betekenaar).

Een modificatie van de *grappe* zoals we die tot hiertoe hebben zien ontwikkelen, geeft de coördinaten en de structuur weer van het trauma dat het kind overvalt wanneer de list van zijn imaginaire ego niet meer volstaat om het van een subject of ‘zelf’ te voorzien (zie figuur 5). Lacan legt dit traumatische moment uit aan de hand van een passage uit de 18de-eeuwse roman van Jacques Cazotte, *Le diable amoureux* (1772).³⁰ Daarin wil een verlichte jongeman zijn vrienden in de maling nemen door voor hen een scène vol zwarte magie op te zetten. Wanneer hij op gegeven ogenblik de duivel in eigen persoon vraagt ten tonele te verschijnen, steekt zowaar een uit het niets opdoemende afzichtelijke kameel zijn kop door het raam en vraagt hem: ‘*Che vuoi?*’, Italiaans voor ‘Wat

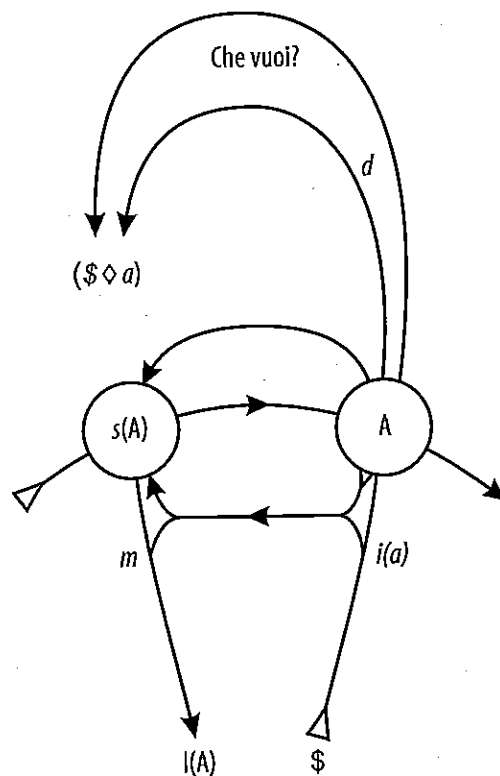
29 Die *Demande* is daarom in wezen een liefdesvraag, een vraag om de liefde van de Ander, een vraag die veronderstelt dat vooral ook de ander jou lief en nodig heeft.

30 Jacques Cazotte (1994), *De verliefde duivel*, vertaling Jan Versteeg, voorwoord Sjef Houppermans, Amsterdam: van Oorschot, p. 11.

wil je?'. Door een handig antwoord van de man, verandert de Duivel in een page waarna het eigenlijke verhaal van de roman een aanvang neemt.

"*Che vuoi?*" verwoordt een traumatisch moment. De man uit Cazottes roman zet een tafereel neer waarin hij een tekort – een mysterie, iets magisch – suggereert, goed wetende dat zoiets niet bestaat en dat het antwoord van alle opgeroepen mysteries bij hemzelf ligt. Structureel is dit gelijkaardig aan de positie van het infantiele lustwezen dat ervan uitgaat dat het zelf het antwoord is op de vragen en tekorten die het de wereld – de Ander – toeschrijft. Tot die wereld aan zijn 'antwoord' vragen gaat stellen. Tot, anders gesteld, de anderen te kennen geeft dat zij in het kind *niet* het sluitend antwoord op hun tekort vinden. Pas dan dringt het tot de kind door dat de werkelijkheid niet is wat het (onbewust) altijd had gedacht. Net zoals de vraag die de duivel stelt aan de jongeman uit Cazottes verhaal diens wereldbeeld overhoop haalt: de wereld die hij zonder tekort waande, de wereld waarvan hij dacht dat alle mysteries in hemzelf een oplossing en een antwoord vonden: die wereld lijkt nu door een tekort getekend en dat tekort dwingt hem die wereld voor werkelijkheid te houden.

Lacan formaliseert die traumatische ervaring van het lustwezen op zijn weg naar subjectwording aan de hand van een uitbouw van de *graphie* (figuur 5).³¹ Het schema voor het imaginaire ego blijft gehandhaafd; alleen impliceert die ervaring dat het lustwezen die cirkel niet langer kan rondmaken. Aan het start-

Figuur 5: *Che vuoi?*

31 Lacan 1966: 815.

punt van die cirkel (A), waar het lustwezen de confrontatie met de betekenaar aangaat en waar het zich als $s(A)$ [*signifié de Autre*; betekende van de Ander] positioneert, lopen de zaken nu niet meer zoals verwacht. De betekenaarswereld waarin het lustwezen zich moet waarmaken blijkt nu niet langer zijn *signifié* in het kind te vinden. Over het hoofd van het kind heen verwijzen de *signifiants* naar iets wat ook de anderen nog niet in handen hebben. De Ander blijkt hier door een tekort getekend waar het kind geen verhaal tegen heeft. Het is een *verlangende* Ander geworden, en het object waarin dit verlangen zijn bevrediging vindt, valt niet langer samen met het kind. De gesloten cirkel van de het imaginaire Ik [de cirkel A-s(A)-m-i(a)-A] – die de duale structuur van vraag en antwoord had – wordt doorbroken door een vector die over dat Ik heengaat en de ander volgt in zoverre hij ‘verlangt’ (geformaliseerd met de d van *désir*).

Op die lijn kan het lustwezen zich niet meer als een ongespleten eenheid bewegen. Het kan zich niet langer inbeelden onbemiddeld samen te vallen met datgene waar het op uit is, zoals het Ik dat nog kon ten aanzien van zijn spiegelbeeld. Het Ik gaat nu zijn gang als een gespleten Ik met aan de ene kant een door die splijting getekend subject (\$) en aan de andere kant een overblijfsel van het failliet verklaard imaginaire beeld – van $i(a)$. Inderdaad een overblijfsel, maar wel een dat de idee bewaart dat in dat object het tekort waardoor het subject nu is getekend, is opgeheven. Wat in het benedengedeelte van de *graphie* het imaginaire Ik-beeld was, de $i(a)$ (waaraan het hele lustwezen, inclusief zijn Ik, zijn consistentie te danken had), wordt hier $\$ \diamond a$, te lezen als: ‘gespleten subject in relatie tot (of verlangen naar) object kleine a’. Het gespleten subject is het door tekort getekende subject dat, na de hierboven beschreven trauma-ervaring, in de plaats komt van het imaginaire Ik; het object kleine a is wat resteert van het failliete ‘stukgebroken’ spiegelbeeld; en het ruitje ($\diamond$) staat voor het verlangen.

Gecombineerd geeft dat het *fantasma*: datgene wat aan het subject een imaginaire consistentie verleent eenmaal het zich als een symbolisch en dus gespleten subject constitueert. Het $i(a)$ was het imaginaire antwoord op de *Demande* van het lustwezen (een vraag waarvan het zichzelf het antwoord waande). Een gelijkwaardig functie wordt nu vervuld door het fantasma ($\$ \diamond a$). Het is het imaginaire antwoord op het *verlangen* – *désir* (d) – van het lustwezen dat zich nu als gespleten subject heeft gerealiseerd. Het fantasma mag dan imaginair zijn, de relatie die het subject ermee heeft, is dat niet. Die verhouding is er een van verlangen. Maar in het fantasma viseert dat verlangend subject wel een imaginaire consistentie: daar droomt het zich de toestand waarbij het eindelijk is wat het is, waar zijn verlangen eigenlijk totaal vervuld is. Alleen, zo geeft de *graphie* hier aan, is dit nooit anders dan een gedroomde toestand waarnaar het subject enkel kan verlangen.

Het lustwezen moet zich nu inderdaad als *verlangen* realiseren. Het universum waarin het dat nu voor mekaar moet krijgen, is een door tekort getekend veld van betekenaars. De ander waaraan hij zich moet spiegelen is een *verlangende* ander geworden of, technischer, een veld van betekenaars waarvan de *signifié* geheel ontbrekend is – een veld dat Lacan daarom de Ander (met hoofdletter) noemt. Het lustwezen moet zich realiseren in een Ander die in hem niet de invulling van diens tekort ziet, maar hem de vraag stelt wat hij wil.

Bij gebrek aan antwoord op die vraag (het lustwezen dacht juist dat het niets hoefde te willen omdat het de invulling van de wil van de ander was) en gezien de onmogelijkheid om zich niet in referentie aan de ander te constitueren, heeft het lustwezen geen andere keuze dan zich te constitueren in referentie aan een tekortschietende, verlangende Ander. Het heeft maar één optie: zelf verlangen worden. Een verlangen dat zich voortdurende oriënteert in de richting van het imaginaire fantasma dat het koestert van de vervulling van dat verlangen.

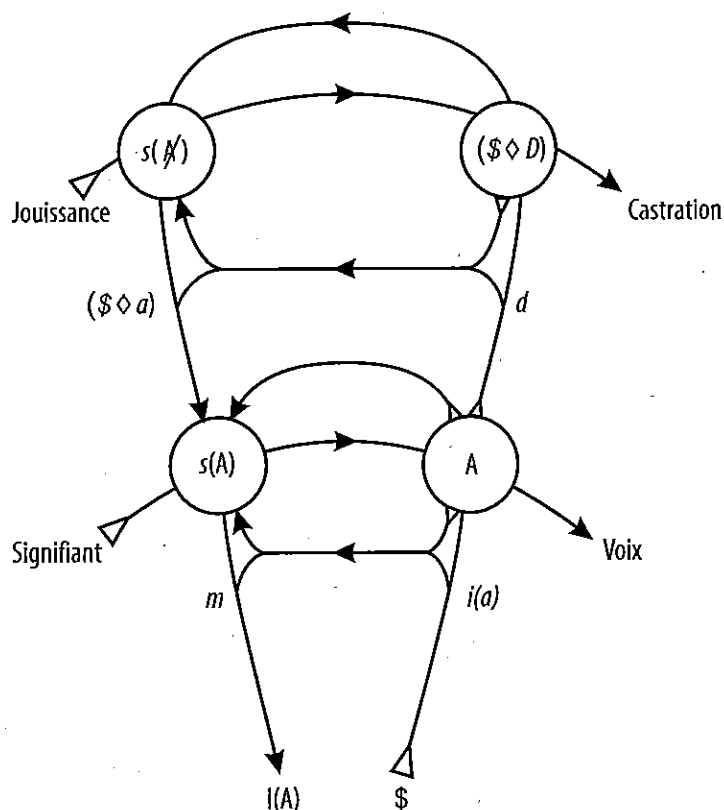
Tot hiertoe gevangen in de cirkelgang tussen A en $s(A)$, zal het lustwezen die cirkel nu telkens weer moeten openbreken en als *verlangen* (d) gespannen staan op zijn onbereikbare toestand van bevredigd verlangen ($\$ \diamond a$). Om dit mogelijk te maken zal het lustwezen het universum waarin het zich bevindt – de betekenaarsketen – niet langer imaginair kunnen benaderen, dit wil zeggen als door tekort getekende elementen waarvan het zichzelf als de invulling ervan naar voren schuift. Het zal dit universum 'realistischer', dit wil zeggen als door tekort getekend moeten benaderen. In dat universum – lees: op de betekenaarsvector van de *graphie* – zal dat ook de definiëring modifieren van de ankerpunten waaraan het verlangend subject nu refereert. Dit is de inzet van het bovengedeelte van de *graphie*.

Grappe: bovenaan

De coördinaten waartussen het lustwezen nu fluctueert zijn inderdaad aan herdefiniëring toe. Het verhoudt zich immers niet langer tot het veld van betekenaars vanuit een veronderstelde *signifié* die eraan ten grondslag ligt (en die het lustwezen met zichzelf, zijn "moi" invulde). Het doet dat nu binnen een veld dat het beschouwt als louter (dit wil zeggen van elke *signifié* beroofde) betekenaar. De betekenaarsvector waaraan het lustwezen refereerde in het benedengedeelte van de *graphie* moet daarom benaderd worden in termen die expliciet zijn getekend door tekort – een tekort dat de *signifiant* kenmerkt in zoverre die enkel naar een andere *signifiant* kan verwijzen en uit zichzelf nooit bij zijn *signifié* kan aankomen.

Daarom herneemt Lacan de vector onderaan nog eens in het bovengedeelte van de *graphie*, maar dit keer zijn de punten waar de lustvector en de betekenaarsvector elkaar kruisen door tekort gekenmerkt (figuur 6).³² Het lustwezen komt nu het betekenaarsuniversum binnen, niet als een zich 'vervullend' en 'vol' wanend ego ('his majesty the baby'), maar als een door tekort getekend subject. Zijn verhouding tot de Ander is niet langer die van een *Demande*, en dus gedragen door de veronderstelling dat het zelf samenvalt met het antwoord op die *Vraag*. Het lustwezen is nu in de positie dat het hoogstens heimwee en verlangen naar zo'n liefdesvraag en haar veronderstellingen kent. Het staat als gespleten subject ($\$$) *tegenover* ($\diamond$) de *Demande* (D). Vandaar het siglum $\$ \diamond D$.

32 Lacan 1966: 817.

Figuur 6: Coördinaten van het symbolische subject

Lacan noemt dit punt “de drift”, in het Frans “la pulsion”. Het driftmatige of ‘pulsatieve’ wordt hier volkomen vanuit het primaat van de betekenaar geconcipeerd. Het is de *signifiant* die het pulsatieve ritme van het driftleven scandeert. De repetitieve cesuur die het driftleven kenmerkt, wordt door het lustwezen beleefd als – en vanuit – de repetitieve cesuur die ook de werking van de betekenaar kenmerkt.

Het lustwezen breekt hier dus binnen in de betekenaarsvector als in een entiteit die reeds door het betekenaarstekort is getekend. Het moet zich aan de hand van de coördinaten op die lijn waarmaken als een lustwezen dat voorgoed gecastreerd is van de onmiddellijke lustbevrediging waarin het zich op het imaginair niveau genesteld kon wanen. Van die instantie – van die ‘fallische moeder’ – is het in deze constellatie definitief ‘gecastreerd’.³³ Lacan $\bar{A}$ schrijft naast dat punt op de bovenlijn van de *graphie* dan ook “castration”.

In zijn zoektocht naar zichzelf binnen dit betekenaarsuniversum zal het lust-

33 De “fallische moeder” is hier de term voor de onmiddellijke lustinstantie *waarbinnen* het infantiele lustwezen in de eerste maanden na de geboorte leeft. Het is de plaats in een universum waar dat universum lust genereert. Of, anders gesteld: het is de plaats op de allesomvattende ‘fallische moeder’ waar die ‘moeder’ een en al lust genereert. In die zin is het kind, in die fase van zijn ontwikkeling, de ‘fallus van de moeder’.

wezen nu met een betekenaar genoeg moeten nemen. Het zal zich moeten realiseren (niet als $s[A]$, *signifié de l'Autre*, maar) als $S(A)$, *signifiant de l'Autre barré*, betekenaar van de door tekort getekende Ander, betekenaar van het tekort van die Ander: als diegene die door de betekenaar nooit anders dan gerepresenteerd zal worden; die nooit *present* zal zijn, maar steeds 'vervreemd' zal moeten leven binnen een universum dat hem enkel kan representeren. In die $S(A)$, in een betekenaar die zijn eigen tekort blootgeeft, maakt het lustwezen zijn cirkel rond en vindt hij zichzelf als tekort, als voortgestuwd door een verlangen dat nooit ophoudt te verlangen. Hier vindt het zichzelf terug als drager/subject van verlangen – van een verlangen dat in de eerste plaats dat van de Ander is. $S(A)$ is het punt waarin het lustwezen zich niet als de *signifié* van de Ander [$s(A)$] vindt, maar als de betekenaar van het tekort in de Ander, als wat zich met andere woorden in die Ander verliest.

De positieve dimensie van dit verlies is het genot, de *jouissance*, de lustbevrediging op het niveau van het subject. In die lustbevrediging is het tekort dat het subject tekent niet opgeheven of ingevuld, maar is het subject zelf in dit genot opgegaan en valt het samen met het tekort dat, ondanks de schijn van het tegendeel, ook dat genot nog kenmerkt. Die *jouissance* is immers de ervaring waarvan het subject niet meer in staat is de 'drager' te zijn. Dat subject moet het stellen met het '*nachträglich*' besef dat het niet aanwezig was in het moment dat het zich van alle tekort bevrijd wist. Als het lustwezen helemaal samenvalt met het punt waaraan het als gespleten subject van verlangen moet refereren, verdwijnt het *als subject* in de ervaring zelf van het genot. Lacan duidt dit op de *graphie* aan door naast dit punt "jouissance" te schrijven.

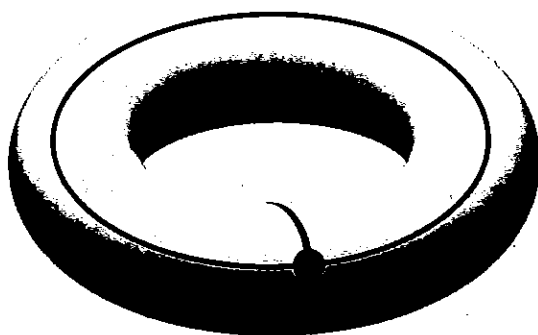
Het lustwezen realiseert zich dus finaal als een 'zelf' in zoverre het, als gespleten subject, zijn cirkel maakt tussen het punt waar het zich nooit meer als *Demande* in de Ander kan waarmaken ($\$D$) en het punt waar het 'zichzelf' nooit meer als *signifié*, maar als louter *signifiant* kan terugvinden ($S[A]$). In referentie aan die twee coördinaten realiseert het lustwezen zich als fluctuerend tussen een toestand van verlangen (d) en een fantasma dat het eindpunt van dit verlangen imaginair vasthoudt ($\$a$).

Dit wil niet zeggen dat de imaginaire manier waarop het lustwezen zich eerder realiseerde niet langer van tel zal zijn. Uiteraard blijft het imaginaire gedeelte van de *graphie* gelden en blijven we ons op het niveau van het bewuste onverminderd als een Ik manifesteren. Alleen wordt dat imaginaire Ik onbewust 'gedecentreerd' door het verlangen waarvan de structuur 'symbolisch' is. Telkens weer opnieuw zal het Ik, precies op het punt waar de cirkel van het Ik (de *Demande*) zichzelf zou rondmaken, naast 'zichzelf' grijpen en nog eens opnieuw aan zijn cirkel beginnen. Die twee bewegingen – die van het in zichzelf sluitende *imaginaire* Ik en die van het opgejaagde, voortdurend naast zichzelf grijpend *symbolische* subject – zijn alleen ogenschijnlijk tegenstrijdig aan elkaar. In werkelijkheid gaan ze steeds samen, zij het op twee platformen, op dat van de *Demande* en op dat van de *désir* of, zo je wil die van het bewuste en het onbewuste. Waar het lustwezen zich altijd weer opnieuw het antwoord weet op de vraag (*Demande*) wie ben ik, leeft het onbewust van het feit dat die vraag

eindeloos naar haar antwoord moet verlangen, waardoor het zich verwerkelijkt als het subject (drager) van een verlangen.

De twee gedeelten van de *graphie du désir* moet je dus 'synchroon' opvatten: zich oriënterend aan vier vaste punten (A, s[A], $\$ \diamond D$ en S[A]), realiseert het lustwezen zich door steeds een dubbele cirkel te maken, een in het gedeelte onderaan en een in het gedeelte bovenaan de *graphie*. Die dubbele cirkel maakt dus een beweging als bij het vormen van de letter 8, zij het dat de twee cirkels van dit getal 'op' elkaar moeten getekend worden. Die dubbele cirkel vormt wat Lacan een "huit intérieur" (een in zichzelf geplooid acht) noemt.

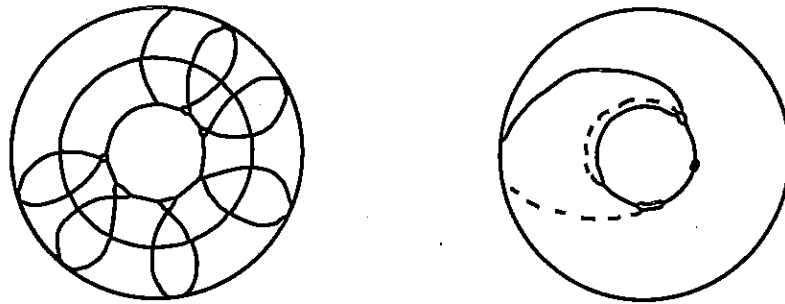
De meest adequate grafische voorstelling van die beweging verkrijg je als je haar aanbrengt op een *torus* (zie figuur 7). Het imaginaire Ik beschrijft een (naast zijn sluitpunt grijpende) cirkel die de torusband voortdurend van binnen naar buiten doorloopt. Ondertussen maakt diezelfde beweging ook nog een tweede, die van het symbolische subject (aangegeven met de cirkel bovenop de torusband, zie figuur 8). Het illustreert mooi hoe de *désir* niets anders is dan een naast zichzelf grijpende *Demande* – een vraag die in haar basale veronderstelling dat er een antwoord is onophoudelijk 'gedeconstrueerd' wordt, een vraag die niet het antwoord als haar pendant heeft, maar het verlangen (naar antwoord).

Figuur 7: Beweging "huit intérieur", aangebracht op een *torus*

Het oppervlak waarop het lustwezen zich als een tot *verlangen* geworden vraag beweegt, is het veld van betekenaars, een veld dat grafisch niet langer op te vatten is naar het model van de euclidische meetkunde, waar 'hoog, breed en diep' nog de ruimte structureren. Voor de psychoanalyse, zeker in haar lacaniaanse versie, beweegt het 'psychisch apparaat' zich in een radicaal *oppervlakkig* universum, waar elke dieptedimensie ontbreekt en waar het dus geen zin meer heeft om, zoals Freud nog deed, van "dieptepsychologie" te spreken.³⁴ Het hele libidinale leven speelt zich op een betekenaars*oppervlak* af, een vlak waarop het lustwezen naar believen 'hoog' en 'diep' kan gaan, zonder zich ook maar even van het oppervlak

34 Zie onder meer het College 34 uit de *Neue Vorlesungen*: Sigmund Freud (1990), *Nederlandse Editie, Inleiding tot de psychoanalyse 3*, Meppel & Amsterdam: Boom, p. 162.

Figuur 8: Beweging van *Demande* en *désir*, aangebracht op een *torus*

te verwijderen. De illusie van 'diepte' wordt opgewekt door het feit dat dit oppervlak georiënteerd is rond een holte of leegte in het 'midden' en die de torus maakt tot wat hij is. In die holte glijdt de cirkelgang van de *Demande* voortdurend naast 'zichzelf', zoals ook de cirkel van de *désir* er steeds rond blijft draaien.

Als Lacan in zijn latere seminaries steeds meer het reële aspect van het 'object kleine a' (uit de formule van het fantasme: $\$ \Delta a$) benadrukt, valt dit object uitgerekend in die holte te situeren. Het is het ultieme object dat de hele beweging van de lusteconomie stuurt, maar waar ze tegelijk steeds naast glijdt, of omheen blijft draaien. Het lustwezen glijdt onophoudelijk over het oppervlak van de betekenaars en komt telkens weer *net niet* op de plaats die het wil. Dit is een eerste manier om aan te geven hoe het subject/drager van die lusteconomie 'gedecentreerd' of 'gesubverteerd' is.³⁵ Door het ultieme object van verlangen (het object kleine a) *buiten* dat oppervlak te plaatsen, maar op een plaats die tegelijk dat hele oppervlak blijft bepalen (de holte 'middenin' de torus), wordt een tweede 'decentrerings' van het subject in kaart gebracht. Dat het lustwezen in zijn tot verlangen geworden vraag steeds naast zichzelf en elk ander ultiem antwoord grijpt, wordt nog eens versterkt door het idee dat het tekort dat daarvoor verantwoordelijk is niet enkel binnen het betekenaarsuniversum te situeren valt, maar ook daarbuiten. Dat er, naast een symbolisch tekort dat het subject construeert/deconstrueert, ook nog een reëel tekort is dat de eerste constructie nog op een supplementaire manier deconstrueert.

35 De titel van het essay waarin Lacan de definitieve versie van de *graphie du désir* uiteenzet, luidt: "Subversion du sujet ou dialectique du désir dans l'inconscient freudien" (Lacan 1966: 793-827). Voor een uitvoerige close-reading van dit essay, zie Philippe van Haute (2000), *Tegen de aanpassing. Jacques Lacans 'ondermijning' van het subject*, Nijmegen: SUN. De titel van het boek is wat misleidend: de "dialectiek van het verlangen" waarnaar de constitutie van het subject luistert, resulteert niet in een subject die zich tegen de aanpassing (aan de conventies van de wereld, de symbolische orde) keert, maar die aanpassing subverteert. Waar met andere woorden het subject het meest aangepast is, blijft het dispositief geldig waardoor het die aanpassing in het tegendeel kan doen verkeren.

Analyse, analyticus, analysant

Lacan werkt de complete vorm van zijn *graphie* uit in een seminarie met als titel *Le désir et son interprétation*. Dit schemaatje wil inderdaad vooral een hulpmiddel zijn bij het duidingswerk dat van de analyticus in de kuur wordt verwacht. Het zet een aantal bakens uit in de moeilijke tocht die zowel de analysant als de analyticus in de kuur te gaan hebben, bakens die in de eerste plaats de interventies van de laatste tot steun moeten dienen.

Zoals gezegd hoedt een psychoanalytische therapie er zich voor om op de vragen en klachten van de analysant inhoudelijk in te gaan. Zij dient haar analysant in deze nauwelijks van enig antwoord. Daarvoor is ze te zeer en te exclusief op het vragen *als zodanig* gefocust, dit wil zeggen op de imaginaire listen waar elke *Demande* van is doordrongen. Enkel door die te ontmaskeren kan de analysant het verlangen (*désir*) op het spoor komen dat in zijn vraag, symptoom of klacht werd miskend. En daar is het een analyse om te doen: de analysant opnieuw verzoenen met zijn positie als subject/drager van een verlangen.

Vertalen we dit naar de cartografie van de *graphie*. Dankzij de imaginaire logica waarnaar zijn hulpvraag luistert, positioneert de analysant aanvankelijk om beurten zowel zichzelf als zijn analyticus op de plaats van $s(A)$. In beide gevallen is het antwoord in de vraag mee verondersteld en is de analysant bij voorbaat al geslaagd in zijn heimelijk opzet: het tekort ontkennen dat hem als verlangend subject dwarszit. Het tekort waar zijn verlangen – en dus hijzelf – op teruggaat, heeft hij op die manier mooi in een symptoom of vraag weten in te pakken en in die hoedanigheid aan de professional van dienst aan te bieden. Als die laatste dit ‘geschenk’ aanneemt (als die zich met andere woorden in zijn therapeutische diagnose tot de inhoud van de klacht beperkt), bevestigt hij de analysant in het idee dat hij van het tekort – en dus van het verlangen – af kan. Dat hij bij hem zijn problemen *kwijt* kan. Dit idee maakt het volle lustgehalte van zijn vraag uit, maar maakt die daarom juist ook problematisch.

De taak van de analyticus bestaat erin om de complexe list die in de vragen en symptomen van zijn analysant schuilt de pas af te snijden zodat de laatste zichzelf terug kan vinden als het subject van een verlangen – of, verwijzend naar de *graphie*: als iemand die zich vindt in $S(A)$, de plaats waar hij zich als bewust, met zichzelf worstelend ego – met andere woorden als $s(A)$ – laat ‘deconstrueren’. Dan zal hij zich niet langer kunnen verschuilen in zijn symptomale vraag als was hijzelf daar het geheime antwoord op ($s[A]$). Hij zal dan eindelijk *tegenover* zijn vraag staan ($\$ \diamond D$), en zichzelf dáár vinden waar die vraag hardnekkig vragend blijft, waar hijzelf met andere woorden ‘ontvalt’ aan de imaginaire list die in die *Demande* verscholen ligt. Daar zal hij zichzelf vinden als het subject/drager van een verlangen (d) dat het antwoord op zijn verzuchtingen in een onbereikbaar fantasma heeft ‘ingevroren’ ($\$ \diamond a$).

Dit is het objectief van een psychoanalytische kuur. De analyticus kan dit slechts ter harte nemen als hij, ondanks de volle zorg die de problematiek van zijn analysant wel degelijk van hem eist, zijn aandacht toch voortdurend vooral

naar zichzelf ombuigt, dit wil zeggen naar de manier waarop *zijn* lusteconomie profiteert van de gegeven situatie. De misleidende structuur van de vraag die hij krijgt voorgeschoteld, stelt *ook hem* immers in staat om zichzelf als het antwoord op het tekort van de Ander te profileren, en zich op die manier van zijn eigen tekort ontdaan te weten en het verlangend subject dat hij is te miskennen. Niet alleen de heersende therapeutische cultuur met haar steeds dwingender evaluatiesysteem en de duizendpotige listigheid waarmee de analysant hem in zijn libidinale netten strikt, duwen hem in die richting. Ook de heersende tendens van vele lacaniaanse theorieën die de problematiek van de analysant duiden als een onmacht om met het genot (*jouissance*) en het reële (*le réel*) om te gaan, legt vaak de rode loper uit voor dit soort euvel.

Laatstgenoemde diagnose zoomt in op het probleem van de analysant, meer bepaald op het onmogelijke want reële object waartegenover hij geen verhouding meer weet aan te nemen. Zelfs in het geval de diagnose correct is, ziet zij, als zij het daarbij houdt, iets essentieels over het hoofd. Het ontgaat haar dat alleen al het aanspreken van een analyticus het hele probleem van de analysant bevat en dat dit enkel problematisch is, omdat de analysant het onbewust als een algehele oplossing ervaart. Als de aandacht van de analyticus exclusief naar de inhoud van het aangereikte symptoom gaat (het onmogelijk *object* van verlangen), als zijn diagnose beperkt blijft tot een analyse van de zaken waarmee de patiënt worstelt ('het niet kunnen symboliseren van het reële genot'), blijft de analyticus met andere woorden blind voor de *subject*positie die zijn analysant inneemt. Alsook voor de positie die hij als analyticus toebedeeld krijgt. Vanuit welk punt richt de analysant zijn vraag/symptoom aan de analyticus? Waar stelt de hulpvrager 'zichzelf' in de vraag die hij een ander stelt? En op welke positie plaatst die vraag op haar beurt de ander, de analyticus? Maar ook: waar staat die laatste in de interventies die hij doet? En waar in de cartografie van zijn verlangen plaatsen die interventies op hun beurt de analysant?

Lacans *graphie* wil een aantal vaste coördinaten in kaart brengen die bij dit soort vragen een houvast kunnen bieden. Hulpverlening in de geestelijke gezondheidszorg vereist in de ogen van deze structuralist³⁶ immers een strikt structurele – en, exacter, topologische – aanpak. Het komt er op aan te weten *wie waar* staat in een universum dat geen enkel houvast biedt, al was het maar omdat het radicaal oppervlakkig is (een veld van betekenaars) en omdat de spelers

---

36 Lacan is wel degelijk een "structuralist", niet alleen in de jaren 50 toen hij zich uitdrukkelijk op *Lévi-Strauss* beriep, maar ook in zijn latere periode. Aan het begin van zijn 16de seminarie bijvoorbeeld (les van 13.11.1968), op een moment dat velen zich reeds 'post' het structuralisme positioneren of al het post-structuralisme achter zich willen laten, is Lacan niet te beroerd om zichzelf nog steeds met volle instemming tot het structuralisme te bekennen. Zie: Jacques Lacan (2006), *Le séminaire, Livre XVI, D'un Autre à l'autre*, texte établi par J.-A. Miller, Paris: Seuil, p. 11 e.v.

op dit veld een extreem gladde, listige logica volgen: de 'perverse' grammatica van lust, verlangen en fantasma.

Om te weten wie waar staat, tekent de *graphie* vier vaste punten uit: het punt waar het lustwezen het betekenaarsoppervlak binnenkomt (A), het punt waar het zich meester waant over die betekenaars [s(A)], het punt waar het lustwezen ditzelfde betekenaarsoppervlak binnenkomt maar zonder het gewaande meesterschap erover ($\$ \diamond D$) en het punt waar dit oppervlak het tekort verraadt waarop het rust (S[A]). Glijdend over het betekenaarsoppervlak oriënteert het lustwezen zich in referentie aan die vier punten en fluctueert het tussen vier daaraan gekoppelde 'gestalten': zich spiegelend aan een ander (i[a]), realiseert het zich als een ego (*moi*); en verlangend naar zichzelf als een ander (d) vindt het een imaginaire consistentie in een droom waar het genotvol opgaat in het ultieme object van verlangen ($\$ \diamond a$).

In tegenstelling tot de vier 'punten', is de positie van de vier 'gestalten' *nooit vast*. Het lustwezen moet zich als *verlangen* (d) waarmaken, maar de positie van d fluctueert voortdurend: d glijdt over het betekenaarsoppervlak (hier weergegeven als de vector onderaan), maar doet dit door zich af te zetten tegen de neiging zich dat oppervlak toe te eigenen (zich de s[A] van A te weten). Vandaar dat d zich ook oriënteert in referentie aan de vector bovenaan de *graphie*: d refereert aan het tekort waardoor het betekenaarsoppervlak is getekend (S[A]) en bouwt daardoor een afstand in ten aanzien van de vragen waarmee het subject spontaan dit oppervlak bestookt ($\$ \diamond D$).

De 'punten' geven steeds de *vaste* coördinaten aan. Aan deze 'haken' hangt het verlangend subject de draden vast waarmee het zich aan het betekenaarsoppervlak aanhecht. Maar die aanhechting geeft het verlangend subject *zelf* geen vast positie. Integendeel, die vaste punten dienen juist om de soepele bewegingen van het over dit oppervlak glijdende subject mogelijk te maken. In die zin realiseert de 'gestalte' van het verlangen (d) zich slechts doordat het lustwezen voortdurend de andere 'gestalten' doorloopt. Natuurlijk is het lustwezen altijd ook een imaginair Ik (*moi*), dat zich aan anderen spiegelt (i[a]), maar het is dit op een manier waarbij dit Ik zich onophoudelijk laat 'decentreren' door een tekort dat de cirkel 'moi - i(a)' steeds weer belet te sluiten zodat het lustwezen een verlangen (d) wordt dat hunkert naar wat nooit anders dan een fantasma zal zijn ($\$ \diamond a$).

Als de patiënt aanklopt bij de analyticus, zit hij - zowel door de symptomen waarmee hij komt aandraven als door het uiten zelf van die klachten - gevangen in de imaginaire cirkel 'moi - i(a)'. Hij beweegt zich met andere woorden enkel op het gedeelte onderaan van de *graphie*. De analyticus moet in het discours van analysant tussenkomen waar 'point de capitons' worden gemaakt die de analysant niet had voorzien. Dit zijn de plaatsen waar hij de kans heeft erachter te komen de drager (subject) te zijn van een onbewust discours. In de *graphie* is dit de vector bovenaan. De momenten van duiding kunnen de imaginaire vector waarop de analysant zich aanvankelijk beweegt als het ware openbreken en hem tot de symbolische - door tekort getekende - vector toelaten. De *graphie* levert daarvoor de coördinaten. Het is enkel in relatie tot de 'gebroken' punten

op de vector bovenaan dat het lustwezen zich als d – als verlangend subject – kan waarmaken.

Maar bovenal biedt de *graphie* de coördinaten nodig opdat ook de analyticus zich in de listige gangen van zijn verlangen kan oriënteren. Hij moet ervoor zorgen dat hij op geen van de 'gestalten' wordt vastgepind, noch die van het imaginaire Ik (i[a]), noch die van het fantasma ($\$ \Delta a$). Anders zou hij de cirkelgang kunnen sluiten die de analysant maakt op zoek naar zichzelf en hem dus beletten zijn ware 'zelf' terug te vinden, dit wil zeggen dat voorgoed van zichzelf vervreemde subject dat de drager van het verlangen van de Ander is.

Bibliografie

- Cazotte, Jacques. *De verliefde duivel*, vertaling Jan Versteeg, voorwoord Sjef Houppermans. Amsterdam: van Oorschot, 1994.
- Freud, Sigmund. *Hoofdlijnen van de psychoanalyse*, vertaling Thomas Graftdijk. Amsterdam: Meppel & Boom, 1983.
- Freud, Sigmund. *Nederlandse Editie, Psychoanalytische theorie 1*, vertaling Thomas Graftdijk en Wilfred Oranje. Meppel/Amsterdam: Boom, 1985.
- Freud, Sigmund, *Nederlandse Editie, Inleiding tot de psychoanalyse 3*. Meppel/Amsterdam: Boom, 1990.
- Haute, Philippe van. *Tegen de aanpassing. Jacques Lacans 'ondermijning' van het subject*. Nijmegen: SUN, 2000.
- Lacan, Jacques. *Écrits*. Parijs: Editions du Seuil, 1966.
- Lacan, Jacques. *Le séminaire, Livre V, Les formations de l'inconscient, 1957-1958*, texte établi par J.-A. Miller. Parijs, Editions du Seuil, 1998.
- Lacan, Jacques. *Le séminaire, Livre XVI, D'un Autre à l'autre*, texte établi par J.-A. Miller. Parijs: Editions du Seuil, 2006.
- Le Gaufey, Guy. *C'est à quel sujet?*. Parijs: E.P.E.L., 2009.
- Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*, publié par C. Bailly et A. Séchenay avec la collaboration de A. Riedlinger, édition critique préparée par T. de Mauro, postface de L.-J. Clavet. Parijs: Payot, 1967.

Sjef Houppermans, Marc De Kesel
& Peter Verstraten (Red.)

Spreken, zwijgen, ... schrijven

Psychoanalyse en taal

GARANT

Antwerpen-Apeldoorn

2010